

ADAM WOŁOSZYN¹

Uniwersytet Opolski

ORCID 0000-0001-9423-6417

STAN ZAGROŻENIA NA POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ W PIERWSZYCH LATACH WOJNY ROSYJSKO-AUSTRIACKO-TURECKIEJ (1787-1792) NA ŁAMACH GAZET RĘKOPIŚMIENNYCH

The state of threat on the south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the early years of the Russo-Austro-Turkish War (1787-1792) in manuscript newspapers

Abstract

This article examines the state of threat on the south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the early years of the Russo-Austro-Turkish War (1787–1792) as reflected in manuscript newspapers. The nature of these newspaper reports contributed to the creation of a distinct media reality. They depicted the threat posed by Turkish forces (and later also by Russian and Austrian troops), which was not always real, yet influenced the sentiments of the noble public opinion. As a result, concerns arose regarding border security and the expansion of the military establishment, as well as discussions on the presence of foreign troops within the borders of the Commonwealth.

Keywords: press, Polish manuscript newspapers, Russo-Austro-Turkish War 1787–1792, Polish army

Abstrakt

W artykule przedstawiona została kwestia stanu zagrożenia na południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej w pierwszych latach wojny rosyjsko-austriacko-tureckiej (1787-1792) na łamach gazet rękopiśmiennych. Specyfika relacji gazetowych powodowała, że tworzona była swoista rzeczywistość medialna. Przedstawiały one zagrożenie ze strony wojsk tureckich (później także rosyjskich i austriackich) nie zawsze realne, wpływając na nastroje szlacheckiej opinii publicznej. Efektem była troska o zabezpieczenie granic i powiększenie etatu wojska oraz dyskusja nad obecnością obcych wojsk w granicach Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: prasa, polskie gazety rękopiśmienne, wojna rosyjsko-austriacko-turecka 1787-1792, wojsko polskie

¹ Adam Wołoszyn, mgr – asystent w Instytucie Historii Uniwersytetu Opolskiego. Zajmuje się historią wojskowości w XVIII w., wielką wojną północną (1700-1721) i polskimi gazetami rękopiśmiennymi. E-mail: adam.woloszyn@uni.opole.pl.

Temat wojny rosyjsko-austriacko-tureckiej z lat 1787-1792 wzbudził duże zainteresowanie polsko-litewskiej opinii publicznej², co przełożyło się na pojawienie wielu informacji na łamach prasy rękopiśmiennej. Poruszenie wzbudzały zwłaszcza sugestywne wiadomości o sytuacji na południowo-wschodniej granicy, w pobliżu której toczyły się działania wojenne. Docierając do Warszawy, która była głównym centrum pocztowym i gdzie redagowano większość gazet, miały znaczny wpływ na kształtowanie opinii publicznej oraz podejmowane decyzje przez ich odbiorców³. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że rolą ówczesnej prasy rękopiśmiennej było nie tylko informowanie, ale pełniła ona także funkcje propagandowe, tak aby kreować dyskurs oraz kształtować opinię publiczną zwłaszcza w zakresie konfliktów politycznych i zbrojnych⁴.

Podstawę źródłową dla niniejszych rozważań stanowią polskie gazety rękopiśmienne, cieszące się dużą popularnością wśród szlachty, ze względu na swobodę transferu informacji⁵. Należy jednak podkreślić, że ich redaktorzy mogli w pewien sposób kreować rzeczywistość, używając określonych struktur językowych, które definiowały przekazywaną treść od prawdy, poprzez pewien zakres pewności do prawdopodobieństwa⁶. Również posługując się narzędziem plotki, mogli napiętnować pewne osoby, wywoływać określone emocje, stosować presję psychiczną i szerzyć dezinformacje, tak aby zmanipulować odbiorcę oraz kształtować konkretne postawy⁷. Przy czym wśród samych gazeciarzy panowała pewna forma ostracyzmu, wobec tych, którzy podawali niesprawdzone informacje, a przy tym szacunek dla odbiorców⁸. Redaktorzy gazet starali się więc uwiarygadniać swoje przekazy, zaznaczając, że czerpią informację z raportów np. komendanta Kamieńca Podolskiego Józefa de Witte (1739-1815) czy wojewody ruskiego Stanisława Szczęsnego Potockiego (1751-1805).

² W gazetach komentowano: „Lubo w najbliższym zostajemy sąsiedztwie z państwami wojującymi atoli o ich dalszych wojennych obrotach tak mało odbieramy wiadomości, jakobyśmy na końcu Europy mieszkali” – Warszawa 21 XI 1787, Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: BK), rkps 1326, k. 82/ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BPAUPAN) rkps 247, k. 94. Zob. M. Karkocha, *Flagrante bello. Wielka wojna wschodnia w relacjach prasy warszawskiej (1787-1792)*, Łódź 2021; K. Maksimowicz, *Poezja wobec wojny rosyjsko-tureckiej (1787-1792)*, „Napis”, 7/2001, s. 379-396. Tematyka wojenna stanowi jedno z najistotniejszych zagadnień poruszanych na łamach gazet: A. Kucharski, *Kwestia obrony kraju w gazetach rękopiśmiennych epoki konfederacji barskiej (1768-1772)*, w: *Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego*, red. A. Kalinowska et al., Warszawa 2018, s. 447-462; B. Popiołek, *Teatr wojenny w gazetach rękopiśmiennych czasów saskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, 17/2014, z. 3, s. 5-20.

³ Józef Łojek zdefiniował czytelnika prasy jako wykształconego, świadomego znaczenia wydarzeń i majątnego mieszkańca Rzeczypospolitej. Liczbę potencjalnych czytelników oszacował na 196000 (szlachta, kler, mieszczaństwo) spośród 8790000 mieszkańców państwa polsko-litewskiego w 1791 r., choć zaznaczał, że może być to mniej ze względu na poziom wykształcenia i ograniczenia w nakładzie druku, a także spisywaniu gazet rękopiśmiennych (J. Łojek, *Ze studiów nad czytelnictwem prasy w Polsce w końcu XVIII wieku (1780-1793)*, „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa w Polsce”, 5/1963, s. 9-14).

⁴ M. Siuciak, *Kształtowanie się gatunku wiadomości prasowej w XVIII wieku*, w: *Tekst – akt mowy – gatunek wypowiedzi*, red. U. Sokółska, Białystok 2013, s. 364.

⁵ K. Maliszewski, *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Toruń 2001, s. 78-82.

⁶ R. Bizor, *Prawda w gazetach rękopiśmiennych z 2 połowy XVIII wieku (na wybranym materiale). Rekonesans badawczy*, w: *Prace aksjologiczne*, t. 3, red. M. Kaczor et al., Zielona Góra 2022, s. 321, 328.

⁷ B. Popiołek, *Między prawdą a plotką. Prasa rękopiśmienna epoki saskiej jako źródło do historii mentalności*, w: *Sic errat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bogdanowi Rokowi*, t. 2, red. E. Kościak et al., Toruń 2012, s. 296, 302-304.

⁸ Warszawa 30 III 1791, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: BOss.), rkps 857, k. 16v: „Z takich gazeciarzów śmieją się roztropni obywatele i mają ich w pogardzie”.

Praktycznie od połowy 1787 r. w gazetach donoszono o wzrastającym napięciu pomiędzy Imperium Osmańskim a Rosją⁹. Natomiast już w drugiej połowie czerwca tego samego roku pojawiały się niepokojące informacje o ruchach wojsk tureckich nad granicą polską w okolicach Chocimia, gdzie miało się pojawić 20000 wojska i gromadzone były zapasy żywności oraz amunicji¹⁰. Dodatkowo obawę o nieuchronności wojny potęgowały relacje o zamordowaniu przez Turków współpracującego z Rosją chana tatarskiego Şahin Giray (1777-1783)¹¹.

Gazety wskazywały, że komendant Kamieńca Podolskiego, mając informacje z Turcji oraz przeczuwając nadchodzące zagrożenie, chciał powiększyć garnizon i rozpocząć prace nad wzmocnieniem twierdzy. Nie spotkało się to jednak, jak zauważono, ze zrozumieniem Departamentu Wojskowego, który miał nie widzieć bezpośredniego zagrożenia i nakazał mu, aby lepiej rozeznał się w sytuacji, ponieważ według tłumaczeń paszy chocimskiego wojsko to miało służyć pilnowaniu swawolnych oddziałów Arnautów (Albańczyków) pod Chocimem. Uspokojony tym zapewnieniem Departament większe środki przeznaczył na rozbudowę umocnień podkrakowskiej twierdzy w Borku¹².

W połowie września zaczęły się jednak potwierdzać informacje o zamordowaniu chana Şahin Giray, którego odcięta głowa była prezentowana w Stambule posłowi rosyjskiemu Jakowowi Iwanowiczowi Bułhakowowi (1743-1809) jako znak wypowiedzenia Rosji wojny (16 sierpnia 1787 r.), przy jednoczesnym przedstawieniu mu do akceptacji punktów, których nie mógł spełnić, nie mając odpowiednich plenipotencji¹³. Również raporty przysyłane przez Wittego utwierdzały gazety o wypowiedzeniu wojny. Była w nich jednak uspokajająca informacja o zapewnieniach paszy chocimskiego, że konflikt ten nie naruszy dobrych stosunków z Rzeczpospolitą, jeżeli ta pozostanie neutralna, przy czym zalecał, aby wojsko polskie stanęło nad granicą, ponieważ nie może on zapewnić karności wszystkich swoich oddziałów. W tych okolicznościach Witte ponowił swoje prośby do Departamentu, uzyskując wsparcie wojewody ruskiego Stanisława Szczęsnego Potockiego, który nakazał oddziałom Partii Ukraińskiej zbliżyć się ku granicom¹⁴. Również sam Departament miał podjąć działania w celu utworzenia od Żwańca kordonu zabezpieczającego granice polskie, ponieważ pojawiające się doniesienia wzbudzały obawę, że Rzeczpospolita mimowolnie stanie się stroną konfliktu¹⁵.

Gazety obszernie opisywały zaangażowanie w zabezpieczenie granicy wojewody ruskiego, który wysłał nad Dniestr II Brygadę Kawalerii Narodowej pułkownika Rocha Jerlicza

⁹ Warszawa 2 V 1787, BPAUPAN 248, k. 94; Warszawa 16 V 1787, ibidem, k. 105/BK 13617, k. 138v; Warszawa 23 V 1787, ibidem 1326, k. 36v/ibidem 13617, k. 140/BPAUPAN 248, k. 112v; Z Warszawy 30 V 1787, ibidem, k. 118v-119/BK 1326, k. 38v.

¹⁰ Żwaniec 20 VI 1787, BK 929, k. 75; Żwaniec 26 VII 1787, ibidem, k. 75.

¹¹ Warszawa 11 VII 1787, BK 1326, k. 50-50v/BPAUPAN 248, k. 154-155v.

¹² Warszawa 1 VIII 1787, BK 13617, k. 160v; Warszawa 8 VIII 1787, ibidem, k. 161; Warszawa 15 VIII 1787, ibidem 1326, k. 58-58v/BPAUPAN 247, k. 7-7v. Departament Wojskowy – kolegialny organ Rady Nieustającej, od 1775 r. odpowiedzialny za sprawy armii. W jego skład wchodziło 4 hetmanów, 8 konsyliarzy i 2 pisarzy.

¹³ Warszawa 12 IX 1787, BPAUPAN 247, k. 32/BK 1326, k. 67/ibidem 13617, k. 171-172; Warszawa 19 IX 1787, ibidem 1326, k. 68/ibidem 13617, k. 173: wskazywano, że wojna wybuchła w niesprzyjających dla Rosji okolicznościach; Warszawa 31 X 1787, ibidem, k. 186; Warszawa 14 XI 1787, ibidem 1326, k. 80/BPAUPAN 247, k. 88.

¹⁴ Warszawa 12 IX 1787, BK 13617, k. 171v-172; Warszawa 19 IX 1787, ibidem 1326, k. 68-68v/BPAUPAN 247, k. 37-37v.

¹⁵ Warszawa 19 IX 1787, BPAUPAN 247, k. 38/BK 1326, k. 69.

(1740-1800) oraz swoich kozaków w liczbie 1200. Podkreślano również, że ściśle współpracuje on z Departamentem, za co otrzymał od niego podziękowania, i wielokrotnie radził się go oraz innych instytucji rządowych, jak ma postępować z ludnością cywilną, która, uciekając przed wojną, wkraczała na ziemie polskie (niebezpieczeństwo wybuchu epidemii, buntu czy obcej interwencji)¹⁶. Problem ten był na tyle poważny, że wśród mieszkańców województw nadgranicznych wzrastało uczucie niepokoju, czego przykłady opisywano w gazetach¹⁷. Podjęto więc działania, aby granice z Turcją i częściowo z Rosją zabezpieczyć wspomnianym kordonem, który miał liczyć 12000 żołnierzy, rozłożonych na przestrzeni 120 mil (100 żołnierzy na 1 milę), przy czym, jak zauważano, możliwości pozwalały wystawić jedynie 9000. Wówczas sam Potocki w ramach samoobrony województw nadgranicznych zebrał i wyposażył 5000-6000 kozaków. Natomiast Departament zobowiązać się miał do zwrócenia mu poniesionych wydatków i wysłał do Tulczyna 24 kanonierki¹⁸.

Problemem stawały się też wkraczające (za milczącą zgodą Rady Nieustającej, jak wskazywały gazety) w granice polskie wojska rosyjskie, które mogły spowodować, że Rzeczpospolita zostanie wciągnięta do wojny. Początkowo Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin (1739-1791) wprowadził 3 regimenty do swoich dóbr polskich, ale wkrótce zaczęły rekwirować i skupować żywność oraz lokować magazyny w Połonnym, Niemirowie oraz Lipowcu oddziały Armii Ukraińskiej Piotra Aleksandrowicza Rumiancewa (1725-1796) w sile 50000, które następnie miały kierować się na Chocim i Mohylów. W gazetach pojawiały się informacje, że sama Rosja będzie zainteresowana zabezpieczeniem polskiej Ukrainy przed napadami niekarnych wojsk tureckich¹⁹. Konsyliarz Rady Franciszek Ksawery Wojna (1750-1813) sugerował miał, aby obecne już w Rzeczypospolitej oddziały rosyjskie stały się bezpośrednio nad granicą, dając osłonę większej części kraju²⁰. Inni natomiast, jak

¹⁶ Warszawa 19 IX 1787, BK 13617, k. 173v-174v; Warszawa 26 IX 1787, ibidem 1326, k. 71-71v/BPAUPAN 247, k. 43v-44.

¹⁷ Warszawa 26 IX 1787, BK 13617, k. 175-176v: Informowano, że będący na granicy kozak wojewody ruskiego miał dostrzec tumany kurzu i myśląc, że to wojska tureckie, wszczął alarm. Okazało się jednak, że to stado owiec zakupionych przez starostę guzowskiego Antoniego Protazego Potockiego (1761-1801). W przypadku drugiej sytuacji wskazywano, że w jednym z miast przygranicznych złodziej, który okradł kupca, miał wywołać zamieszanie, wołając, że zbliżają się Tatarzy. W gazetach podkreślano, że pamięć o najazdach tatarskich wciąż była żywa wśród ludzi, którzy reagowali przez to panicznie.

¹⁸ Warszawa 26 IX 1787, BK 13617, k. 175; Warszawa 3 X 1787, ibidem, k. 178v/BPAUPAN 247, k. 49-50: tutaj informacja o sporze w sprawie komendy między Potockim a wysłanym przez Departament generałem-lejtnantem Józefem Judyckim (1719-1797); Warszawa 10 X 1787, ibidem, k. 55-55v/BK 1326, k. 72/ibidem 13617, k. 180-180v; Warszawa 17 X 1787, ibidem 1326, k. 74v/BPAUPAN 247, k. 64-64v.

¹⁹ Warszawa 12 IX 1787, BK 1326, k. 66; Warszawa 3 X 1787, ibidem 13617, k. 178-178v; Warszawa 10 X 1787, BPAUPAN 247, k. 55v/BK 1326, k. 72v/ibidem 13617, k. 180; Warszawa 17 X 1787, ibidem 1326, k. 74; Warszawa 24 X 1787, ibidem 13617, k. 183v-184; Warszawa 31 X 1787, BPAUPAN 247, k. 75; Warszawa 7 XI 1787, ibidem, k. 82/BK 1326, k. 79; Warszawa 26 XII 1787, BPAUPAN 247, k. 129. Sami Rosjanie uważali zabezpieczenie granicy polskiej za konieczność: P.A. Rumiancew do G.A. Potiomkina, 2 XI 1787, w: П.А. Румянцев, *Документы*, T. 3: 1775-1796, ред. Л.Г. Бескровный, Москва 1959, s. 135-136; P.A. Rumiancew do I.K. Elempta, 3 XI 1787, w: ibidem, s. 136-137; P.A. Rumiancew do I.K. Elempta, 3 XI 1788, w: ibidem, s. 376-377. Rada Nieustająca – najwyższa władza administracyjna w Rzeczypospolitej, powołana w 1775 r. przez sejm rozbiorowy. W jej skład wchodził król, 18 senatorów i 18 przedstawicieli szlachty. Dzieliła się na 5 departamentów: interesów cudzoziemskich, wojska, policji, skarbu i sprawiedliwości.

²⁰ Warszawa 7 XI 1787, BK 13617, k. 187-187v.

wskazywano, widzieli w protekcji rosyjskiej szansę na uzyskanie nabytków kosztem Turcji, zarzucając jej niewywiązywanie się z postanowień traktatu karłowickiego²¹.

Natomiast dwór Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795), jak donosiły gazety rękopiśmienne, był niezadowolony z raportów wojewody ruskiego, które miały wzbudzać nieuzasadniony strach wśród mieszkańców Rzeczypospolitej. Z tego powodu nakazano, aby w „Gazecie Warszawskiej” drukowane były wyłącznie doniesienia moskiewskie, a wszystkie inne informacje o niebezpieczeństwie uznawać za fałszywe²². Całkowicie odmiennie do jego działań podchodził tymczasem starosta zosielski i konsyliarz Rady Szymon Marcin Kossakowski (1741-1794), który oprócz ganienia Departamentu za zły stan oddziałów, wychwalał działania Potockiego, porównując go do zasłużonych przedstawicieli rodów wojskowych: Tarnowskich, Chodkiewiczów czy Zamojskich, a także do Stefana Czarnieckiego (1599-1665)²³. Wtórowała mu w tym Komisja Skarbowa Koronna, co z jednej strony spotkało się kontestacją dworu, a z drugiej z propozycją opinii publicznej, aby takie wyrazy wdzięczności złożyła także Rada²⁴.

W gazetach coraz częściej pojawiały się jednak doniesienia o różnego rodzaju incydentach, które nie zawsze znajdowały potwierdzenie, ale wzbudzały niepokój. Opisywano, że Turcy mieli wkroczyć w granice Rzeczypospolitej pod pretekstem rozprawy z rosyjskimi szpiegami przebranymi w polskie mundury²⁵. Dochodziło też do utarczek pomiędzy oddziałami polskimi i rosyjskimi, co miało być przyczyną wysłania listu do dowództwa rosyjskiego z prośbą, aby regimenty Armii Ukraińskiej stanęły przy granicach tureckich, tak aby Turcy nie wkraczali w głąb państwa polsko-litewskiego²⁶. Stacjonowanie wojsk rosyjskich miało też powodować złą sytuację mieszkańców województw pogranicznych, którzy domagali się od króla, aby uprosił Katarzynę II (1762-1796) o ulżenie ich doli. Sami też zorganizowali oddziały samoobrony (województwo podolskie wystawiło 700 zbrojnych) zarówno przed Turkami, jak i Rosjanami, które oddali pod komendę wojewody ruskiego²⁷.

²¹ Warszawa 24 X 1787, BPAUPAN 247, k. 68/BK 1326, k. 76; Warszawa 14 XI 1787, ibidem 13617, k. 196; Warszawa 28 XI 1787, BPAUPAN 247, k. 100.

²² Warszawa 10 X 1787, BK 1326, k. 72-72v/BPAUPAN 247, k. 55.

²³ Warszawa 31 X 1787, BK 13617, k. 185-185v; Warszawa 7 XI 1787, ibidem 1326, k. 78-78v/BPAUPAN 247, k. 81-81v; Warszawa 28 XI 1787, BK 1326, k. 85/BPAUPAN 247, k. 101: wskazano, że Potocki czasami nie mogąc doczekać się konkretnych wytycznych ze strony Departamentu, sam podejmował działania; Warszawa 26 XII 1787, ibidem, k. 129v-130.

²⁴ Warszawa 21 XI 1787, BK 13617, k. 193; Warszawa 28 XI 1787, ibidem 1326, k. 84v-85/BPAUPAN 247, k. 101; Warszawa 1 I 1788, BK 1325, k. 2-2v. Komisja Skarbowa Koronna – organ skarbowy powołany w 1764 r., który przejął kompetencje podskarbich wielkiego koronnego i nadwornego koronnego. Od 1775 r. podporządkowana Departamentowi Skarbowemu Rady Nieustającej.

²⁵ Warszawa 7 XI 1787, BPAUPAN 247, k. 81v/BK 1326, k. 78v; Warszawa 5 XII 1787, ibidem 13617, k. 191. Rosjanie często wysyłali nad Dniestr szpiegów przebranych w polskie mundury (P.A. Rumiancew do M.F. Kamińskiego, 17 IV 1788 w: P.A. Румянцев, op. cit., s. 194-195).

²⁶ Warszawa 7 XI 1787 BK 13617, k. 188-188v; Warszawa 14 XI 1787, ibidem 1326, k. 80v-81/BPAUPAN 247, k. 88v-89; Warszawa 21 XI 1787, BK 13617, k. 193v; Warszawa 26 XII 1787, ibidem, k. 201v; A.H. Петров, *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787-1791 гг.*, Т. 1: 1787-1789, Санкт-Петербург 1880, s. 78.

²⁷ Warszawa 5 XII 1787, BK 13617, k. 191-192v; Warszawa 12 XII 1787, ibidem 1326, k. 89/BPAUPAN 247, k. 112v-113; Warszawa 17 XII 1787, Biblioteka Narodowa (dalej: BN), rkps 6902, k. 37-37v; Warszawa 19 XII 1787, BK 1326, k. 90; Warszawa 19 XII 1787, ibidem 13617, k. 199v; Warszawa 26 XII 1787, ibidem 1326, k. 92v/ibidem 13617, k. 201/BN 6902, k. 38).

Echem miała się odbić wówczas informacja o zabiciu pod Chocimiem przez Tatarów Adama Wawrzyńca Rzewuskiego (1760-1825), podpułkownika z regimentu pieszego wojewody ruskiego, która ostatecznie okazała się nieprawdziwa, ale dawała wyobrażenie o niebezpiecznej sytuacji nad granicą, co powodowało migrację ludności przygranicznej²⁸. Co ciekawe, jedna z gazet wskazywała, że na pograniczu panuje zupełny spokój, a tamtejsi mieszkańcy nie doznają żadnych szkód. Wojska rosyjskie, zbliżając się ku Dniestrowi i luzując wojska polskie z ich stanowisk, zgodnie z doniesieniami miały zachowywać karność, natomiast to wojska tureckie były niezdyscyplinowane²⁹.

Większość redaktorów gazet wyrażała jednak przekonanie, że aktualny konflikt rozszerzy się i wybuchnie wojna między Austrią a Turcją, zwłaszcza iż ta ostatnia wbrew wcześniejszym zapewnieniom, jak donosiły niektóre źródła, miała uznać Rzeczpospolitą za kraj nieprzyjacielski ze względu na stacjonowanie tam wojsk rosyjskich³⁰. Publikowany był fragment raportu Potockiego, w którym informował on o otrzymanym od Turków liście, w którego treści był pytany, czy Polacy są przyjaciółmi Rosji, czy Turcji. W obu przypadkach miał odpowiedzieć twierdząco, ponieważ, jak zauważał, pierwsza traktatami zagwarantowała wolności Rzeczypospolitej, a w przypadku drugiej nie było woli naruszania postanowień karłowickich. W tym samym raporcie donosił również, że w Chocimiu czytany był ferman, który nakazywał wojskom tureckim ściganie nieprzyjaciół, gdziekolwiek się znajdują na 4-6 mile od twierdzy, choć sami Turcy zapewniali, że jeżeli przyjdzie im wejść na ziemie polskie, to nie uczynią żadnych szkód. Wobec takich informacji i doniesień o coraz większej ilości Turków oraz niezdyscyplinowanych Tatarów (w sile 40000-50000) nad Dniestrem Potocki wraz z Wittem wzmocnili posterunki, zamknęli Kamieniec Podolski dla cudzoziemskich oficerów, a także nakazali powyciągać na suchy ląd promy i czołna, zostawiając przeprawy w Uszycy, Mohylowie i Jampolu. W Radzie dyskutowano natomiast, czy przyłączyć się do wojny z Turcją po stronie Rosji, czy wzmacniać granice i dawać odpór mogącym wkroczyć wojskom tureckim z jednoczesnym zapewnieniem władz w Stambule o przyjaźni. Uznanie zyskała druga opcja, zwłaszcza że czynami poparli ją starosta kaniowski Jan Potocki (1751-1799), starosta mielnicki Adam Jakub Szydłowski (1744-1820) i wojewoda wileński Karol Stanisław Radziwiłł (1734-1790) – wystawił 4000 żołnierzy, co stanowiło przykład także dla młodzieży szlacheckiej³¹. Okazywało się jednak, że nie wszystkie działania zmierzające do zabezpieczenia granicy przebiegały w sposób sprawny, ponieważ Witte, prosząc o fundusze na reparacje fortecy kamienieckiej, miał doprowadzić do sporu na linii Departament Wojskowy – Rada Nieustająca – Komisja Skarbowa. W gazetach coraz częściej pojawiały się

²⁸ Warszawa 19 XII 1787, BK 13617, k. 199-199v; Warszawa 26 XII 1787, ibidem 1326, k. 92/BPAUPAN 247, k. 129.

²⁹ Warszawa 10 XII 1787, BN 6902, k. 36-36v.

³⁰ Warszawa 21 XI 1787, BK 13617, k. 193; Warszawa 28 XI 1787, ibidem 1326, k. 85/BPAUPAN 247, k. 101; Warszawa 5 XII 1787, BK 1326, k. 86v; Warszawa 10 XII 1787, BN 6902, k. 36-36v.

³¹ Warszawa 28 XI 1787, BK 13617, k. 189-190; Warszawa 5 XII 1787, ibidem 1326, k. 86-86v/BPAUPAN 247, k. 106-106v/BK 13617, k. 192-192v; Warszawa 12 XII 1787, ibidem 1326, k. 88-89/BPAUPAN 247, k. 112v-113/BK 13617, k. 197-198; podawano, że Tatarzy próbowali w bród przedzierać się przez Dniestr, ale Polacy zmienili oznaczenia i wielu z nich potopiło się, a resztę dobijano; Warszawa 17 XII 1787, BN 6902, k. 37; Warszawa 19 XII 1787, BK 1326, k. 90v-91/ibidem 13617, k. 199-199v/BPAUPAN 247, k. 118v-119; Warszawa 26 XII 1787, BK 1326, k. 92/ibidem 13617, k. 201/BN 6902, k. 38-38v/BPAUPAN 247, k. 129-129v; Warszawa 2 I 1788, ibidem, k. 130; A.H. Пєрпov, op. cit., s. 79-80. Ferman (firman) – oficjalne rozporządzenie sultana.

więc wskazania o konieczności powołania wyspecjalizowanych organów i nowego wojska, czym powinien się zająć przyszły sejm³².

Niewydolność systemu wojskowo-administracyjnego miały potwierdzać niejednoznaczne decyzje ze strony Rady i Departamentu, które praktycznie cedowały na Potockiego całkowitą odpowiedzialność. Dotyczyło to zwłaszcza zapytań generała-anszefa Iwana Karłowicza Elempta (1725-1802) o możliwość współpracy w walce z Turkami³³, czy indagacji paszy chocimskiego, na które wojewoda ruski miał odpowiedzieć, że „nie chce zakładać theatrum w kraju swoim coby nieuchronnie nastąpiło gdyby wojska tureckie przez Dniestr przepłynąć się miały”³⁴. Należy zauważyć, iż w tym czasie gazety opisywały Potockiego jako obywatela oddanego sprawie ochrony granicy, który bezustannie zaciągał nowe oddziały na swój koszt, sam objeżdżał posterunki i utrzymywał dyscyplinę, co miało wzbudzać podziw przebywających w Rzeczypospolitej austriackich oficerów, a także cesarskiej rosyjskiej, która podarowała mu kosztowną szpadę. Przykład wojewody ruskiego miał zachęcać innych, jak wskazywano, do ofiarności na rzecz ojczyzny, np. generał ziem podolskich Adam Kazimierz Czartoryski (1734-1823) oprócz wystawienia 100 żołnierzy landmilitacji swojego województwa ofiarował drugie tyle oraz oddział piechoty i armaty dla twierdzy żwanieckiej³⁵.

Mimo braku działań militarnych w pobliżu granicy polskiej jeszcze na przełomie 1787/1788 r. problem wciąż stanowiły uciekające przed wojną masy ludności, i ukrywające się wśród nich oddziały Tatarów, próbujące przedostać się do Rzeczypospolitej. Wojskom polskim stojącym na granicy zalecano niewpuszczanie ich i zadysponowano dodatkowe siły³⁶. Turcy natomiast mieli wysyłać nad Dniestr jeszcze więcej wojska, tłumacząc to tym, że chcą zasłonić Rzeczpospolitą od tych mas³⁷. Prawda była jednak taka, że Józef II (1765-1790) 18 lutego 1788 r. wypowiedział wojnę Turcji. Austriacy próbowali wpierw za zgodą władz polskich wkroczyć do Rzeczypospolitej (rozkładając kordon wzdłuż granicy) w celu złączenia się z coraz liczniejszymi Rosjanami. Jednak wyrażenie aprobaty na obecność wojsk austriackich na ziemiach polskich mogło, jak zauważano w gazetach, spowodować reakcję ze strony Turcji i wkroczenie jej wojsk w sile 80000 żołnierzy³⁸. Zwłaszcza że zdarzały się przypadki dezercji w wojsku polskim, a Turcy chętnie ofiarowali dezertnikom służbę u siebie,

³² Warszawa 12 XII 1787, BK 13617, k. 198; Warszawa 19 XII 1787, *ibidem*, k. 200; Warszawa 26 XII 1787, *ibidem* 1326, k. 92-93v.

³³ Warszawa 26 XII 1787, BK 13617, k. 202; Warszawa 2 I 1788, BPAUPAN 247, k. 130-130v; P.A. Rumiancew jednoznacznie wskazywał, że wejście wojsk rosyjskich musi się odbyć za wyraźnym powiadomieniem Potockiego (P.A. Rumiancew do I.K. Elmpta, 7 IX 1787 w: П.А. Румянцев, *op. cit.*, s. 121).

³⁴ Warszawa 16 I 1788, BK 1325, k. 4/BPAUPAN 247, k. 142.

³⁵ Warszawa 9 I 1788, BPAUPAN 247, k. 136v („obywatel najczynniejszy”); Warszawa 16 I 1788, BK 1325, k. 4v-5/BPAUPAN 247, k. 142v; Warszawa 27 II 1788, BK 1325, k. 14, 15/BPAUPAN 247, k. 180; Warszawa 5 III 1788, BK 1325, k. 16/BPAUPAN 247, k. 186-186v; Warszawa 15 III 1788, BK 1325, k. 21; Warszawa 19 III 1788, BPAUPAN 247, k. 199; Warszawa 1 IV 1788, Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Archiwum rodziny Bartoszewiczów (dalej: ArB), sygn. 487, s. 51; Warszawa 2 IV 1788, BK 1325, k. 24v/BPAUPAN 247, k. 210v.

³⁶ Warszawa 23 I 1788, BK 1325, k. 6-7v/BPAUPAN 247, k. 148-149; Warszawa 20 II 1788, BK 1325, k. 12-12v/BPAUPAN 247, k. 174-174v.

³⁷ Warszawa 30 I 1788, BK 1325, k. 8/BPAUPAN 247, k. 154.

³⁸ Warszawa 30 I 1788, BK 1325, k. 8-8v/BPAUPAN 247, k. 154-154v; Warszawa 6 II 1788, BK 1325, k. 10-10v/BPAUPAN 247, k. 160; Warszawa 12 III 1788, BK 1325, k. 18v/BPAUPAN 247, k. 192-192v; Warszawa 15 III 1788, BK 1325, k. 20; Warszawa 26 III 1788, *ibidem*, k. 22; Warszawa 1 IV 1788, APŁ, ArB 487, s. 50-51; Warszawa 2 IV 1788, BK 1325, k. 24-24v/BPAUPAN 247, k. 210-210v; Warszawa 5 IV 1788, BK 1325, k. 26-26v; Warszawa 9 IV 1788, BPAUPAN 247, k. 216; Warszawa 10 V 1788, BK 1325, k. 36-36v.

nadając niektórym z nich stopnie oficerskie. Panujący na granicy stan napięcia i wzrastający głód powodowały coraz większe niezadowolenie okolicznej ludności, co zmuszało do wysyłania dodatkowych oddziałów, aby zapobiec ewentualnym buntom³⁹. Również Turcy, spodziewając się zagrożenia ze wszystkich stron mieli strzelać do każdego, kto pojawił się nad brzegiem Dniestru⁴⁰.

Sytuacja stała się niebezpieczna, kiedy wojska austriackie podeszły pod Chocim, a także przekroczyły granicę polską pod Boryszkowcami, zmuszając garnizon Żwańca do ucieczki, a oddziały polskie do odsunięcia się od Dniestru. Głównodowodzący korpusem cesarskim Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld (1737-1815), sondował możliwości zaangażowania oddziałów polskich, prosząc o użyczenie artylerii kamienieckiej, co spotkało się z odmową Wittego. Niezrażony tym Coburg nakazał przygotowanie 15/16 maja baterii artyleryjskich w polskiej wsi Braha naprzeciwko Chocimia, z których ostrzeliwano twierdzę. Turkom udało się je zniszczyć, bez wyrządzenia szkody Polakom, co zostało odnotowane w gazetach⁴¹. Austriacki dowódca oskarżał jednak Polaków o pomoc Turkom i zagroził, że jeżeli będą dostarczać żywność do fortecy „jednym okiem co i na Turków patrzeć [na nich] będzie”⁴².

W związku zaistniałym incydem i rozmieszczeniem przez Austriaków patroli wzdłuż polskiego brzegu Dniestru Potocki wystosował zapytanie do Rady, co ma czynić, jeżeli Turcy dla odpędzenia wroga wkroczą do kraju. Poinformował także paszę chocimskiego, że wtargnięcie wojska austriackiego do Rzeczypospolitej, któremu ze względu na ograniczone zasoby nie mógł zapobiec, nie powinno nadwyrężyć ich dobrych relacji⁴³. Natomiast Rada uwiadomiona o austriackim bombardowaniu Chocimia z terytorium polskiego oskarżyła Wittego o zaniedbania i zalecała mu przeszkadzanie wojskom obcym w takich sytuacjach, a także niegodzenie się na żadne warunki austriackie⁴⁴.

³⁹ Warszawa 12 III 1788, BK 1325, k. 18/BPAUPAN 247, k. 192; Warszawa 26 III 1788, BK 1325, k. 22-22v/BPAUPAN 247, k. 204-204v: informowano, że około 200 młodych szlachciców miało wstąpić na służbę turecką; Warszawa 1 IV 1788, APL, ArB 487, s. 52; Warszawa 2 IV 1788, BK 1325, k. 24v-25; Warszawa 10 VI 1788, BOss. 780, s. 904.

⁴⁰ Warszawa 30 IV 1788, BK, 1325, k. 33-33v/BPAUPAN 247, k. 229-229v.

⁴¹ Warszawa 16 IV 1788, BK 1325, k. 28v-29/BPAUPAN 247, k. 222v-223; Kamieniec 15 V 1788, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskiej Radziwiłłów (dalej: AR) XXXIV, sygn. 527, s. 1-2; Warszawa 17 V 1788, BK 1325, k. 39-39v; Warszawa 24 V 1788, ibidem, k. 41; Warszawa 27 V 1788, BOss. 780, s. 899-899; b. m. ? V 1788, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), Stare Druki (dalej: SD), 028342/1789, b. p.; Warszawa 4 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 250-250v; Warszawa 7 VI 1788, BK 1325, k. 45v; Warszawa 11 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 257; Kamieniec 13 VI 1788, AGAD, AR XXXIV 527, s. 3-4; Warszawa 5 VII 1788, BK 1325, k. 50v-51. Na temat oblężenia Chocimia w 1788 r.: C. Fedakar, *Khotyn Fortress during the Ottoman-Austrian and Russian Wars 1787-1792*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojennej*, t. 4, red. M. Trąbski, Częstochowa 2022, s. 137-168.

⁴² Warszawa 30 V 1788, AGAD, AR II 3184, s. 1.

⁴³ Warszawa 31 V 1788, BK 1325, k. 42v-43/APL, ArB 487, s. 55; Warszawa 4 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 250-250v; Kamieniec 13 VI 1788, AGAD, AR XXXIV 527, s. 3-4.

⁴⁴ Warszawa 7 VI 1788, BK 1325, k. 44-44v; Warszawa 10 VI 1788, BOss. 780, s. 902; Warszawa 11 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 256; Warszawa 21 VI 1788, BK 1325, k. 49v; Warszawa 25 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 269v; Warszawa 5 VII 1788, BK 1325, k. 51v: władza Wittego została ograniczona do komendy nad fortecą kamieniecką, a opanowanie sytuacji polecono Potockiemu. Witte ostatecznie pozbawiony władzy za współpracę z Austriakami i Rosjanami przyjął służbę u tych ostatnich (Warszawa 28 II 1791, ibidem 1637, k. 27v; G.A. Potiomkin do Katarzyny II, Jelizawetgrad 15 II 1788, w: *Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769-1791)*, ред. В.С. Лопатин, Москва 1997, s. 268).

Gazety wskazywały, że napięcie na granicy potęguje się, ponieważ Austriacy oskarżali Polaków o wspieranie Turków (dostarczanie żywności i zachęcanie do oporu), a Turcy o wspieranie Austriaków (brak sprzeciwu wobec odbudowania baterii we wsi Braha)⁴⁵. Również pasza chocimski zwrócić się miał z ostrzeżeniem do Potockiego, że jeżeli nie wypędzi Austriaków z Żwańca i Brahy, to zrobi to sam ze swoim wojskiem. Wojewodzie ruskiemu udało się wyprzeć oddziały cesarskie z fortecy, a następnie zmusić do wycofania z Brahy, chociaż było to tylko chwilowe, ponieważ dla Coburga stanowiły one kluczowy element planu oblężenia Chocimia, ale nie chciał on doprowadzić do otwartego starcia z Polakami⁴⁶. W gazetach pojawiły się tłumaczenia, że w ten sposób Austriacy chcą zasłonić Rzeczpospolitą od zagrożenia tureckiego, a wymuszone pogwałcenie polskiej neutralności, jak udowadniał także poseł cesarski Benedykt de Cache (1740-1809), zapewniło jej bezpieczeństwo. Powstałe jednak na skutek tego szkody miały zostać zadośćuczynione poprzez powołaną do tego celu polsko-austriacką komisję w Żwańcu, której wyniki prac ostatecznie nie usatysfakcjonowały strony polskiej⁴⁷.

Również obecność wojsk rosyjskich generała-anszefa Iwana Piotrowicza Sałtykowa (1730-1805) pod Chocimem była bardzo problematyczna. Kiedy w drugiej połowie czerwca dotarły one pod twierdzę, przekraczając Dniestr od polskiej strony i wypychając jednocześnie pozostałe oddziały polskie pod Dunajowce⁴⁸, w jednej z gazet skomentowano: „Kradzież niezmieniona to tak, właśnie jak przeszłej wojny za Gallicyzna”⁴⁹, nawiązując tym samym do zdobycia Chocimia przez generała-anszefa Aleksandra Michajłowicza Golicyna (1718-1783) w 1769 r. Podjęty wówczas wzmocniony ostrzał fortecy przez wojska austriacko-rosyjskie, miał budzić obawy, że garnizon chocimski w niedługim czasie skapituluje lub jego załoga będzie uciekać na terytorium Rzeczypospolitej⁵⁰.

Donoszono ponadto, że sam Potocki, widząc, iż zdobycie Chocimia to tylko kwestia czasu, miał sugerować Departamentowi, aby oddziały polskie znad granicy poszły na konsystencje⁵¹. Wówczas w gazetach rozpoczęła się „polemika” na temat jego osoby z oskarżeniami o współpracę z Rosją, której wojskom miał „pozwolić” wkroczyć do Rzeczypospolitej. Z drugiej strony obrońcy Potockiego wyliczali jego zasługi dla obrony kraju. Sam natomiast miał deklarować, że nadal jest gotów wspierać ojczyznę, ofiarowując jej zaciąg nowych

⁴⁵ Warszawa 14 VI 1788, BK 1325, k. 47-47v; Warszawa 18 VI 1788, BPAUPAN 247, k. 263; Warszawa 19 VII 1788, BK 1325, k. 54-55; Warszawa 22 VII 1788, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (dalej: BR), rkps 1441, k. 320; Warszawa 20 VIII 1788, BPAUPAN 247, k. 322; Warszawa 23 VIII 1788, BK 1325, k. 64; Warszawa 13 IX 1788, ibidem, k. 71-71v; Warszawa 17 IX 1788, BPAUPAN 247, k. 341.

⁴⁶ Warszawa 2 VII 1788, BPAUPAN 247, k. 274; Warszawa 5 VII 1788, BK 1325, k. 50v-51; 9 VII 1788, BPAUPAN 247, k. 280v-281; Iwaniec 11 VII 1788, AGAD, AR II 3187, s. 1-2; Warszawa 19 VII 1788, BK 1325, k. 54-55; Warszawa 22 VII 1788, AGAD, AR XXXIV 528, s. 1-2/BR 1441, k. 320-321; Warszawa 23 VII 1788, BPAUPAN 247, k. 292-292v; Od granic tureckich 25 VII 1788, AGAD, AR II 3188, s. 1-4; Warszawa 25 VII 1788, ibidem, AR XXXIV 527, s. 9-12; A. von Witzleben, *Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen*, Th. 1: 1737-1790, Berlin 1859, s. 152.

⁴⁷ Warszawa 23 V 1789, BK 1324, k. 42v-43; Warszawa 26 V 1789, BR 1441, k. 414.

⁴⁸ Kamieniec 27 VI 1788, AGAD, AR XXXIV 527, s. 5-6; Kamieniec 4 VII 1788, ibidem, s. 7; Warszawa 30 VII 1788, BPAUPAN 247, k. 298v.

⁴⁹ b.m. 22 VI 1788, BUW SD 028342/1789, b. p.

⁵⁰ Od granic tureckich 25 VII 1788, AGAD, AR II 3188, s. 4.

⁵¹ Warszawa 9 VIII 1788, BK 1325, k. 61; Warszawa 13 VIII 1788, BPAUPAN 247, k. 310v-311.

żołnierzy⁵². Co ciekawe, prymas Michał Jerzy Poniatowski (1736-1794) nie oskarżał o zaistniałą na granicy sytuację Potockiego, ale hetmanów, którzy mieli przebywać za granicą, rzekomo dla doskonalenia się w rzemiośle wojennym⁵³.

Po kapitulacji Chocimia, który do końca wojny pozostał w rękach austriackich, i przejściu głównej komendy na granicy przez generała-majora Stefana Lubowickiego (zm. 1805) zasadniczy problem zaczęły stanowić wojska rosyjskie, z którymi dochodziło do starć, ponieważ na ziemiach polskich skupowały lub rekwirowały prowiant, zakładały nowe magazyny, werbowwały i chciały zimować. Starano się przez to o mediację króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II (1786-1797) i wysyłano noty do Katarzyny II w przedmiocie wyprowadzenia jej wojsk z Rzeczypospolitej⁵⁴, choć w jednej z gazet zauważono, że „takowe więc tych wojsk postęпки nie najdłuższą nam przyjaźń obiecywać powinny”⁵⁵. Nie przemawiały do redaktorów gazet argumenty, że Rosja jako gwarant wolności Rzeczypospolitej, swoimi wojskami osłania ją od niebezpieczeństwa tureckiego. Powszechne było natomiast przekonanie, że ich obecność powoduje ucisk ludności polskiej i jest przyczyną zarzewia buntów na Ukrainie⁵⁶.

Sprawa oblężenia Chocimia oraz wkroczenia na terytorium neutralnej Rzeczypospolitej wojsk austriackich i rosyjskich sprawiła, że w gazetach informowano o różnych projektach zabezpieczenia kraju oraz powiększenia wojska (m.in. kontrowersyjny pomysł Jana Potockiego)⁵⁷. Sugerowano przy tym wyraźnie, żeby zaangażowanie Austrii i Rosji w wojnę z Turcją oraz przychylny stosunek Prus wykorzystać do przeprowadzenia aukcji wojska i zabezpieczenia granic⁵⁸. Zdawano sobie jednak sprawę, że reformy wymagać będzie także wojskowa administracja, tj. Departament Wojskowy, który miał zostać zastąpiony przez nowoczesny organ w postaci Komisji Wojskowej oddzielonej od Rady Nieustającej⁵⁹. Wyrażano również powszechne przekonanie, iż nowo powstała armia powinna liczyć 100000

⁵² Warszawa 11 X 1788, BK 1325, k. 79; Warszawa 15 XI 1788, ibidem, k. 89; Warszawa 19 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 395; Warszawa 3 XII 1788, ibidem, k. 409; Warszawa 7 I 1789, ibidem, k. 442v-443; Warszawa 11 III 1789, APL, ArB 487, s. 57; Warszawa 18 III 1789, ibidem, s. 58-59; Warszawa 21 III 1789, BK 1324, k. 24-24v; Warszawa 24 III 1789, BR 1441, k. 396; Warszawa 25 III 1789, BPAUPAN 247, k. 509.

⁵³ Warszawa 12 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 388.

⁵⁴ Warszawa 1 X 1788, BPAUPAN 247, k. 352; Warszawa 22 X 1788, BR 1441, k. 347v; Warszawa 1 XI 1788, BK 1325, k. 84v; Warszawa 5 XI 1788, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego (dalej: WBPHŁ), rkps 1652, k. 27v-28/BPAUPAN 247, k. 382v; Warszawa 8 XI 1788, BK 1325, k. 86v-87; Warszawa 12 XI 1788, BR 1441, k. 354/BPAUPAN 247, k. 388v; Warszawa 15 XI 1788, BK 1325, k. 88v-89; Warszawa 18 XI 1788, BR 1441, k. 356v; Warszawa 19 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 394v; Warszawa 22 XI 1788, BK 1325, k. 90v; Warszawa 25 XI 1788, BR 1441, k. 359-359v; Warszawa 3 XII 1788, ibidem, k. 360-360v; Warszawa 20 XII 1788, BK 1325, k. 98-98v; Warszawa 23 XII 1788, BR 1441, k. 366-367v.

⁵⁵ Warszawa 22 XI 1788, BK 1325, k. 91v. To samo: Warszawa 26 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 402.

⁵⁶ Warszawa 8 XI 1788, BK 1325, k. 87v; Warszawa 29 XI 1788, ibidem, k. 92; Warszawa 3 XII 1788, BR 1441, k. 360v/BPAUPAN 247, k. 408; Warszawa 13 XII 1788, BK 1325, k. 97; Warszawa 23 XII 1788, BR 1441, k. 367v; Warszawa 24 XII 1788, BPAUPAN 247, k. 428-428v; Warszawa 27 XII 1788, BK 1325, k. 100v-101; Warszawa 31 XII 1788, BR 1441, k. 368-369v/BPAUPAN 247, k. 436v.

⁵⁷ Warszawa 3 V 1788, BK 1325, k. 34-34v; Warszawa 7 V 1788, BPAUPAN 247, k. 234-234v; Warszawa 10 VI 1788, BOss, 780, s. 902-903; J. Potocki, *Ne quid detrimenti res publica capiat do króla*, w: *Materiały do dziejów sejmu czteroletniego*, t. 1, red. J. Woliński et al., Wrocław 1995, s. 7-10.

⁵⁸ Warszawa 2 VIII 1788, BK 1325, k. 59; Warszawa 6 VIII 1788, BPAUPAN 247, k. 305; Warszawa 8 X 1788, BR 1441, k. 342/BPAUPAN 247, k. 358; Warszawa 9 IX 1789, ibidem 248, k. 199-199v.

⁵⁹ Warszawa 1 XI 1788, BK 1325, k. 84; Warszawa 5 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 382; Warszawa 12 XI 1788, BR 1441, k. 354/BPAUPAN 247, k. 388; Warszawa 25 XI 1788, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 8845, k. 62; Warszawa 26 XI 1788, BPAUPAN 247, k. 401. Komisja Wojskowa Obojga Narodów – organ utworzony w 1788 r. po rozwiązaniu Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej. Składała się z 18 osób, w tym 6 członków

żołnierzy⁶⁰, chociaż wiadano, że aktualne możliwości pozwolą na powołanie jedynie 69000⁶¹. Pojawiły się natomiast komentarze, że „Rosja mało na to zważa, że Polska swoje wojsko powiększa do 100000 i choćby drugie tyle Polacy wystawili wojska to i takowa siła nie wiele obchodziła Rosję, bo Jej jest polityką starać się zawsze o to, żeby w Polsce miała swoich życzliwych przyjaciół”⁶².

Konkludując, należy stwierdzić, że redaktorzy gazet rękopiśmiennych poprzez sugestywne przekazywanie informacji o stanie permanentnego zagrożenia utrzymywali opinię publiczną w ciągłej gotowości, mobilizując ją do podjęcia działań obliczonych na zabezpieczenie ojczyzny. Jako przykład początkowo był przedstawiany wojewoda ruski (późniejszy generał artylerii koronnej) Stanisław Szczęśny Potocki, jednak bardzo szybko ze względu na oskarżenia o współpracę z Rosjanami stał się on celem ataków redaktorów gazet. Wynikało to z tego, że chcieli oni uświadomić społeczeństwu Rzeczypospolitej, iż zabezpieczenie kraju nie może się odbywać przy pomocy obcych wojsk, które w imię własnych interesów naruszają granice i neutralność państwa polsko-litewskiego, powołując się przy tym na chęć jego obrony⁶³. Wyjątek stanowiły Prusy, które jawiły się jako obrońca wolności polskich. Piętnowane były więc nadużycia wojsk rosyjskich oraz austriackich, ale także tatarskich i tureckich, chociaż nie występowała jednoznaczna stygmatyzacja Turków jako wrogów, jak to miało miejsce w przypadku „Gazety Warszawskiej”⁶⁴. Dyskusja, jaka rozgorzała na łamach gazet w przedmiocie niewydolności administracji wojskowej w postaci Departamentu Wojskowego oraz powiązanych z nim Rady Nieustającej i Komisji Skarbowej, a także statusu Rzeczypospolitej wobec toczącej się w jej sąsiedztwie wojny i możliwości mimowolnego zaangażowania, była impulsem do przeprowadzenia reform wojskowych oraz aukcji wojska na Sejmie Wielkim (1788-1792).

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów:

Dział II, sygn. 3184, 3187, 3188.

Dział XXXIV, sygn. 527, 528.

Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum rodziny Bartoszewiczów, sygn. 487.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 8845.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, rkps 929, 1324, 1325, 1326, 1637, 13617.

Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps 6902.

wojskowych (3 z Korony i 2 z Litwy) i 12 cywilnych (9 posłów i 3 senatorów). Jej pracom przewodniczył hetman na zasadzie alternaty tj. co kwartał: wielki koronny, polny litewski, wielki litewski, polny koronny.

⁶⁰ Warszawa 15 X 1788, BR 1441, k. 345; Warszawa 21 X 1788, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, ф. 5, рук. 4630, k. 11; Warszawa 25 X 1788, BK 1325, k. 82; Warszawa 29 X 1788, BPAUPAN 247, k. 376; Warszawa 5 XI 1788, WBPŁ 1652, k. 27.

⁶¹ Warszawa 4 VII 1789, APL, ArB 487, s. 69; Warszawa 7 VII 1789, BR 1441, k. 426v; Warszawa 4 VIII 1789, BK 1324, k. 62.

⁶² Warszawa 29 IX 1789, BOss. SD cz-311-III, b. p.

⁶³ Warszawa 17 IX 1788, BPAUPAN 247, k. 340v: „granice nasze niby strzegą”.

⁶⁴ M. Karkocha, op. cit., s. 29-30, 245. Wykorzystywano jednak pamięć o zwycięstwach Jana III Sobieskiego nad Turkami w celu wzbudzenia nastrojów patriotycznych i wojennych: Warszawa 10 IX 1788, BPAUPAN 247, k. 335; Warszawa 1 X 1788, ibidem, k. 353.

- Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 247, 248.
Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, rkps 1441.
Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Stare Druki 028342/1789.
Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: rkps 780, 857.
Stare Druki cz-311-III.
Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, ф. 5, рук. 4630.
Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, rkps 1652.

Źródła drukowane

- Румянцев Петр Александрович, *Документы*, Т. 3: 1775-1796, ред. Л.Г. Бескровный, Москва 1959.
Materiały do dziejów sejmu czteroletniego, t. 1, red. J. Woliński et al., Wrocław 1995.
Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка (1769-1791), ред. В.С. Лопатин, Москва 1997.

Opracowania

- Bizor R., *Prawda w gazetach rękopiśmiennych z 2 połowy XVIII wieku (na wybranym materiale). Rekonesans badawczy*, w: *Prace aksjologiczne*, t. 3, red. M. Kaczor et al., Zielona Góra 2022, s. 309-331.
Fedakar C., *Khotyn Fortress during the Ottoman-Austrian and Russian Wars 1787-1792*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojkowej*, t. 4, red. M. Trąbski, Częstochowa 2022, s. 137-168.
Karkocha M., *Flagrante bello. Wielka wojna wschodnia w relacjach prasy warszawskiej (1787-1792)*, Łódź 2021.
Kucharski A., *Kwestia obrony kraju w gazetach rękopiśmiennych epoki konfederacji barskiej (1768-1772)*, w: *Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku społeczeństwo w obronie państwa polsko-litewskiego*, red. A. Kalinowska et al., Warszawa 2018, s. 447-462.
Łojek J., *Ze studiów nad czytelnictwem prasy w Polsce w końcu XVIII wieku (1780-1793)*, „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa w Polsce”, 5/1963, s. 5-31.
Maksimowicz K., *Poezja wobec wojny rosyjsko-tureckiej (1787-1792)*, „Napis”, 7/2001, s. 379-396.
Maliszewski K., *Komunikacja społeczna w kulturze staropolskiej. Studia z dziejów kształtowania się form i treści społecznego przekazu w Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Toruń 2001.
Петров А.Н., *Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787-1791 гг.*, Т. 1: 1787-1789, Санкт-Петербург 1880.
Popiołek B., *Między prawdą a plotką. Prasa rękopiśmienna epoki saskiej jako źródło do historii mentalności*, w: *Sic errat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bogdanowi Rokowi*, t. 2, red. E. Kościak et al., Toruń 2012, s. 295-309.
Popiołek B., *Teatr wojenny w gazetach rękopiśmiennych czasów saskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej”, 17/2014, z. 3, s. 5-20.
Siuciak M., *Kształtowanie się gatunku wiadomości prasowej w XVIII wieku*, w: *Tekst – akt mowy – gatunek wypowiedzi*, red. U. Sokółska, Białystok 2013, s. 351-367.
von Witzleben A., *Prinz Friedrich Josias von Coburg-Saalfeld, Herzog zu Sachsen*, t 1: 1737-1790, Berlin 1859.